

ANNA WRÓBEL

Uniwersytet Warszawski, Polska

Rola sektora usług w tworzeniu gospodarki opartej na wiedzy w Indiach

The Role of Service Sector in the Creation of Knowledge-Based Economy in India

Streszczenie: Charakterystyczną cechą gospodarki Indii jest dynamiczny rozwój sektora usług. Indie wpisują się w ogólną tendencję do wzrostu udziału usług w zatrudnieniu i dochodzie narodowym. Sektor usług w Indiach wytwarza ponad połowę PKB. Indyjski eksport usług charakteryzuje również jedna z największych dynamik wzrostu na świecie. Indie należą do grupy głównych światowych eksporterów usług biznesowych, w szczególności usług sektora IT i usług informacyjnych. Kraj ten jest światowym liderem offshoringu usług. Indie pozostają najczęściej wybieranym miejscem delokalizacji działalności usługowej oraz zajmują czołową pozycję w rankingach atrakcyjności dla offshoringu usług. Indie są przykładem kraju, który próbuje przejść od gospodarki opartej na rolnictwie do gospodarki usługowej, przy równoczesnych działaniach służących rozwojowi nowoczesnej produkcji przemysłowej. Dodatkowo wzrost znaczenia sektora trzeciego w tym kraju jest elementem budowy gospodarki opartej na wiedzy. Celem opracowania jest analiza roli sektora usług w procesie tworzenia gospodarki opartej na wiedzy w Indiach. Artykuł został podzielony na trzy części. W części pierwszej ukazano znaczenie sektora usług w gospodarce Indii. Część druga analizuje znaczenie usług *information-intensive* w budowie gospodarki opartej na wiedzy w Indiach oraz przedstawia zalety tego kraju jako miejsca delokalizacji działalności usługowej. W tym miejscu dokonano również charakterystyki indyjskiego eksportu usług, pod względem jego struktury rzeczowej oraz występujących przewag komparatywnych. Trzecia część opracowania poświęcona została uwarunkowaniom rozwoju nowoczesnego sektora usług w Indiach.

Abstract: India is distinctive for the rapid growth of its service sector. It is a large and most dynamic part of the Indian economy both in terms of employment potential and contribution to national income. Service sector in India accounts for more than half of India's GDP. India is one of the fastest growing nations in global service trade, and is a major exporter of business services, particularly IT and information services. The country is the world leader in offshoring services. India remains the most frequently chosen location for contracting services and is the leading country in all rankings that focus on the delocation of services. As a result, India is witnessing a transition from agriculture-based economy to a service-based economy. The service sector plays an important role in building knowledge-based economy in India. The present article examines the importance of the service sector for the creation

of knowledge-based economy in India. It is divided into three parts. Part One discusses the economic significance of the service sector in India. Part Two considers the role of information-intensive services in the creation of knowledge-based economy in India and Indian position as the offshore location. It also analyzes India's services exports, its composition, and revealed comparative advantage of various sectors of services. Part Three analyzes the conditions of the development of modern services industry in India.

Słowa kluczowe: Indie, usługi, gospodarka oparta na wiedzy, offshoring, sektor IT

Key words: India, services, knowledge-based economy, offshoring, IT sector

WPROWADZENIE

Analizy poświęcone przemianom zachodzącym współcześnie w poszczególnych gospodarkach narodowych coraz więcej uwagi poświęcają budowie gospodarki opartej na wiedzy (GOW). Przemiany w tym kierunku są obserwowane nie tylko w państwach wysokorozwiniętych, w tym Unii Europejskiej, która gospodarkę opartą na wiedzy uczyniła celem – nie do końca zrealizowanej długo-terminowej Strategii Lizbońskiej, lecz również w państwach rozwijających się. Proces budowy gospodarki opartej na wiedzy opiera się na rozwoju innowacyjnego sektora przemysłowego oraz nowoczesnego sektora usług (Uliszak, Grad 2012). W państwach rozwijających się, przechodzących intensywną industrializację, działania w tym kierunku obejmują w dużej mierze rozwój przemysłu mniej uwagi poświęca się natomiast produkcji niematerialnej. Z tego powodu analiza procesu budowy gospodarki opartej na wiedzy w Indiach w oparciu o usługowy model wzrostu gospodarczego wydaje się ciekawym zadaniem badawczym. Celem opracowania jest ukazanie roli sektora usług w gospodarce Indii, w tym w szczególności znaczenia usług *information-intensive* w budowie gospodarki opartej na wiedzy. Przedmiotem analizy są również uwarunkowania rozwoju nowoczesnego sektora usług w tym kraju.

SEKTOR USŁUG W INDIACH

Jedną z istotnych cech współczesnej gospodarki światowej jest systematyczny wzrost znaczenia sektora usług, przejawiający się w zwiększeniu udziału sektora usług, w tworzeniu PKB, zatrudnieniu oraz wymianie międzynarodowej. W ogólną tendencję do wzrostu udziału usług w gospodarce wpisują się również Indie, stanowiące przykład państwa, które oparło swoją strategię wzrostu gospodarczego na rozwoju sektora usług, nastawionego głównie na rynki zewnętrzne. Jest to ciekawy przykład kraju, który próbuje przejść od gospodarki opartej na rolnictwie do gospodarki postindustrialnej, w której dominuje sektor trzeci. Należy jednak pamiętać, iż w Indiach równocześnie podejmowane są intensywne działania na rzecz rozwoju sektora przemysłowego. Strategia ta odbiega znacząco od modelu rozwoju gospodarczego realizowanego przez inne rozwijające się państwa azjatyckie, które intensywnie przekształcają produkcję przemysłową, a w dalszej kolejności rynek usług. Z tego powodu

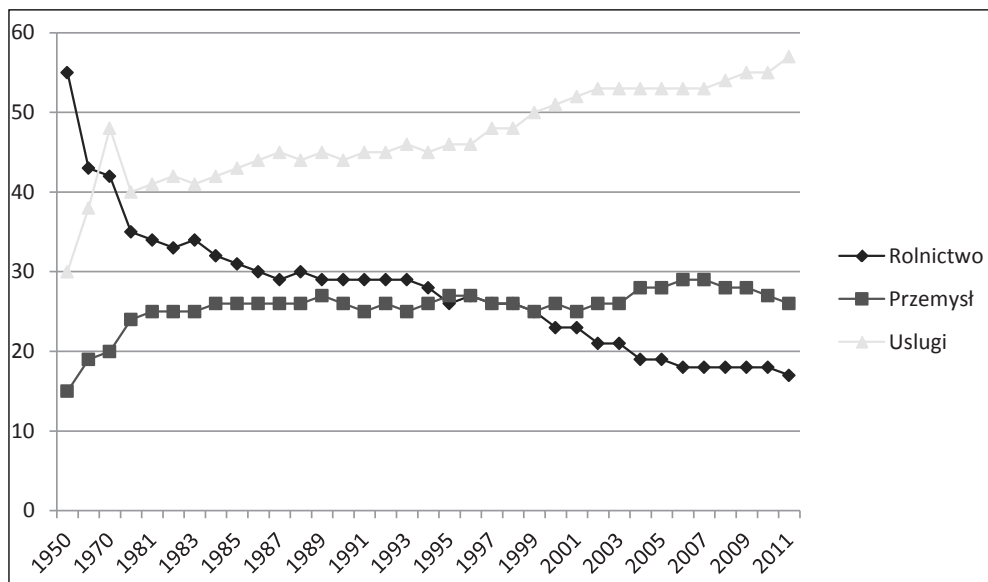
warto dokonać analizy roli, jaką sektor usług odgrywa w gospodarce Indii, w tym w szczególności jaki jest jego wkład w budowę gospodarki opartej na wiedzy.

Sektor usług w Indiach zyskał na znaczeniu w latach 80. XX wieku. Wówczas średni roczny wzrost tego sektora ukształtował się na poziomie 6,6%. Niemniej jednak kluczowe dla rozwoju sektora usług były lata 1991–2000, ze średniorocznym wzrostem wynoszącym 7,5%. Przyczyniła się do tego prorozwojowa polityka rządu, w wyniku której przeznaczono duże środki finansowe na szkolnictwo i rozwój badań naukowych. Podstawą zapoczątkowanych w 1991 roku reform było zmniejszenie regulacji w gospodarce, otwarcie granic dla importu oraz stworzenie zachęt dla inwestorów zagranicznych (Gooptu 2011). Zmiany te, w połączeniu z dobrze wykształconą i tanią siłą roboczą, stworzyły podstawy dla dynamicznego rozwoju indyjskiej gospodarki, w tym w szczególności stanowiącego przedmiot niniejszej analizy sektora usług (Datt, Ravallion 2011). W tym miejscu należy podkreślić, iż począwszy od lat 90. wzrost w sektorze usług w Indiach charakteryzował się mniejszą cyklicznością w porównaniu z sektorem przemysłowym i rolnym. Wśród czynników, które zadecydowały o relatywnie lepszych warunkach dla rozwoju sektora usług w Indiach, w porównaniu z sektorem przemysłowym, należy wymienić: mniejsze restrykcje dotyczące rynku pracy oraz liczne udogodnienia podatkowe. Kluczowym czynnikiem rozwoju sektora usług w Indiach, był i jest dokonujący się postęp technologiczny, który sprzyjał nie tylko tworzeniu nowych rodzajów usług, ale również stworzył możliwości dostarczania usług na znaczne odległości przy racjonalnych kosztach. Czynnikiem hamującym rozwój sektora usług w Indiach jest przede wszystkim niski poziom infrastruktury i wciąż wysoki poziom ubóstwa (Munsil 2011; Ravallion 2011). Również obowiązujące regulacje prawne dotyczące prowadzenia działalności gospodarczej wymagają dalszych reform.

Sektor usług w 2011 roku przyczynił się do wytworzenia 57% PKB Indii. W tym czasie w przemyśle powstało 26% PKB, a w rolnictwie 17% (World Bank Data). Z danych zaprezentowanych na wykresie 1 wynika, iż obserwowany w ostatnich dekadach wzrost znaczenia usług w strukturze gospodarki Indii odbywał się głównie kosztem sektora rolnego. Wskaźniki dotyczące przemysłu ulegały zwłaszcza od lat 70. XX wieku jedynie niewielkim wahaniom. W tym czasie udział przemysłu w PKB Indii wahał się w przedziale 20–29% (por. wyk. 1).

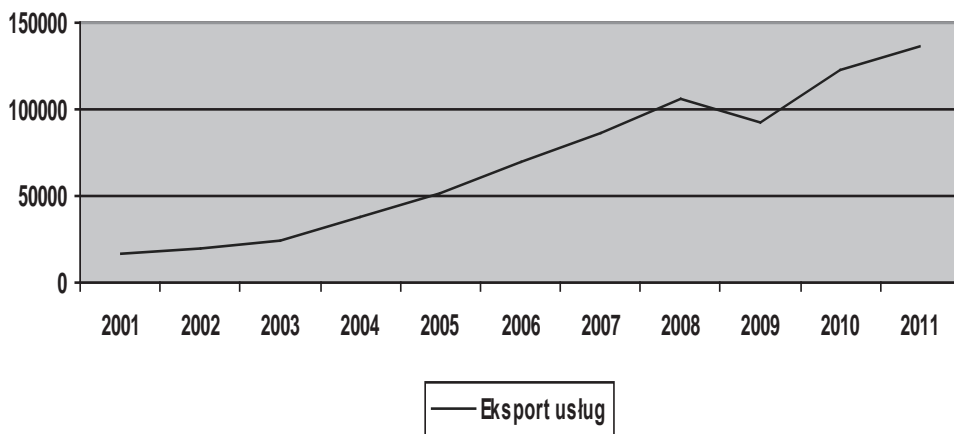
Wzrost znaczenia usług w Indiach jest dostrzegalny również w zmianach struktury zatrudnienia. Dostrzec można stopniowy odpływ pracowników z sektora rolnego do sektora usług. Największe tempo wzrostu zatrudnienia występuje w przypadku usług finansowych, ubezpieczeniowych oraz usług biznesowych. Nieco wolniej rozwija się zatrudnienie w handlu, hotelach i restauracjach oraz w transporcie. Najniższe tempo przyrostu zatrudnienia występuje z kolei w usługach socjalnych i osobistych.

Zmiany w strukturze zatrudnienia w Indiach mają jednak niższą dynamikę w porównaniu do przywołanych powyżej wskaźników dotyczących PKB. W Indiach rolnictwo skupia nadal większość osób aktywnych zawodowo. W sektorze pierwszym pracuje tam 65% czynnych zawodowo kobiet oraz 46% czynnych zawodowo mężczyzn. W usługach jest natomiast zatrudnionych 17% ogółu pracujących kobiet oraz 30% pracujących mężczyzn (World Bank Data). W tym miejscu należy podkreślić, iż udział sektora usług w Indiach nie tylko znacząco odbiega od poziomu państw wysokorozwiniętych, w których udział usług w PKB jak

Wyk. 1. Struktura PKB w Indiach w latach 1950–2011 w %

Źródło: opracowanie własne na podstawie World Bank Data

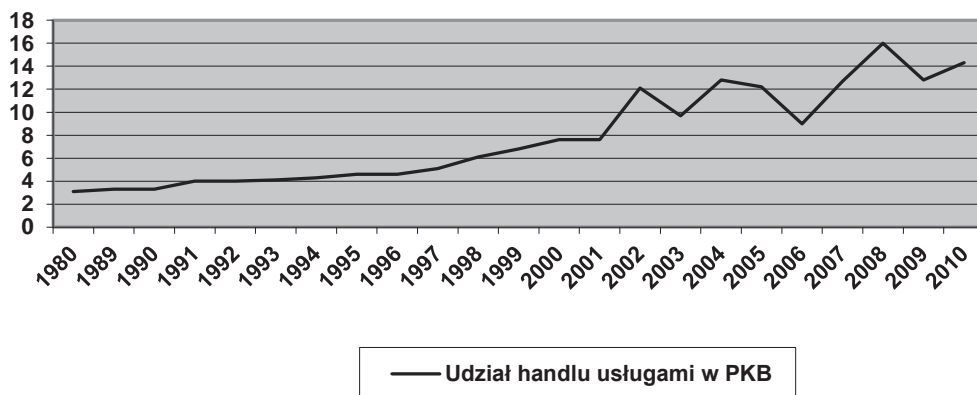

Wyk. 2. Eksport usług Indii w latach 2001–2011 (w mln USD)

Źródło: opracowanie własne na podstawie WTO 2012

i zatrudnieniu przekroczył 70%, lecz dostrzec można również różnice w porównaniu do innych państw Azji Południowej i Południowo-Wschodniej. Nie oznacza to jednak, iż sytuacja ta w najbliższych latach nie ulegnie zmianie. Indie są bowiem ważnym eksporterem usług.

Należy zauważyć, iż w ostatnich latach rośnie nie tylko wartość eksportu usług, ale również udział obrotów usługowych w PKB Indii. Udział usług w eksporcie ogółem jest również bardzo wysoki, wynosi bowiem ponad 30%. Indyjski eksport usług charakteryzuje również jedna z największych dynamik wzrostu na świecie. Według danych WTO za rok 2011 Indie były 8 eksporterem i 7 importerem usług na świecie (WTO 2012). W związku z rosnącymi obrotami w tym zakresie należy się spodziewać dalszych zmian w strukturze PKB i zatrudnienia tego kraju, świadczących o postępie w budowie gospodarki usługowej w Indiach.

Wyk. 3. Udział handlu usługami w PKB Indii w latach 1980–2010

Źródło: opracowanie własne na podstawie World Bank Data

ZNACZENIE USŁUG INFORMATION-INTENSIVE W BUDOWIE GOSPODARKI OPARTEJ NA WIEDZY W INDIACH

Zastanawiając się nad rolą sektora usług w budowie gospodarki opartej na wiedzy w Indiach należy zwrócić uwagę na sektor usług społeczeństwa informacyjnego, usługi biznesowe związane z GOW oraz sektory-nośniki gospodarki opartej na wiedzy, tj. edukacja, nauka i działalność badawczo-rozwojowa. Wspomniane sektory usługowe wykazywały bowiem w ostatnich latach wysoką dynamikę wzrostu, przy czym największą dynamikę wzrostu zanotowano w usługach IT oraz pozostałych usługach biznesowych, w tym komunikacyjnych oraz finansowych. Tuż za nimi uplasowały się usługi dla ludności (edukacja, opieka zdrowotna) oraz hotele i restauracje.

Wzrost znaczenia sektora trzeciego w Indiach, w tym usług istotnych z punktu widzenia GOW, należy wiązać z charakterystycznym dla procesów globalizacji rozwojem offshoringu, czyli przenoszeniem produkcji usług za granicę. Indie pozostają niezmiennie najczęściej wybieranym miejscem zlecenia usług, są liderem wszystkich rankingów dotyczących delokalizacji potencjału usługowego. Atrakcyjność Indii potwierdzają również badania ankietowe przeprowadzane wśród potencjalnych inwestorów oraz przedsięwzięcia już zrealizowane.

Spośród raportów i rankingów określających potencjał państw pod względem atrakcyjności lokalizacji offshoringu usług, najpełniejszą informację zapewniają badania agencji konsultingowej A.T. Kearney. Agencja ta co roku sporządza raport dotyczący 50 najważniejszych lokalizacji bezpośrednich inwestycji zagranicznych w trzecim sektorze. Opracowany przez nią *Global Services Location Index* opiera się na trzech głównych czynnikach decydujących o atrakcyjności lokowania działalności usługowej w poszczególnych krajach: 1) atrakcyjność finansowa (możliwe do uzyskania wyniki finansowe), 2) kompetencje pracowników oraz ich dostępność, 3) otoczenie biznesowe. Najistotniejsze znaczenie dla podejmowania inwestycji offshoringowych mają motywy kosztowe, w związku z tym przyznano im 40% całkowitej wagi indeksu. Pozostałe dwa czynniki uzyskały po 30% wagi (40:30:30). W rankingu atrakcyjność finansowa jest liczona w skali od 0 do 4. Z kolei dostępność i umiejętności siły roboczej oraz środowisko biznesowe w skali od 0 do 3 (A.T. Kearney 2009). Indie w ostatnim zestawieniu atrakcyjności dla lokalizacji działalności usługowej, podobnie jak i w latach poprzednich, zajęły czołową pozycję (Tab. 1).

Tab. 1. A.T. Kearney Global Services Location Index w 2011 roku

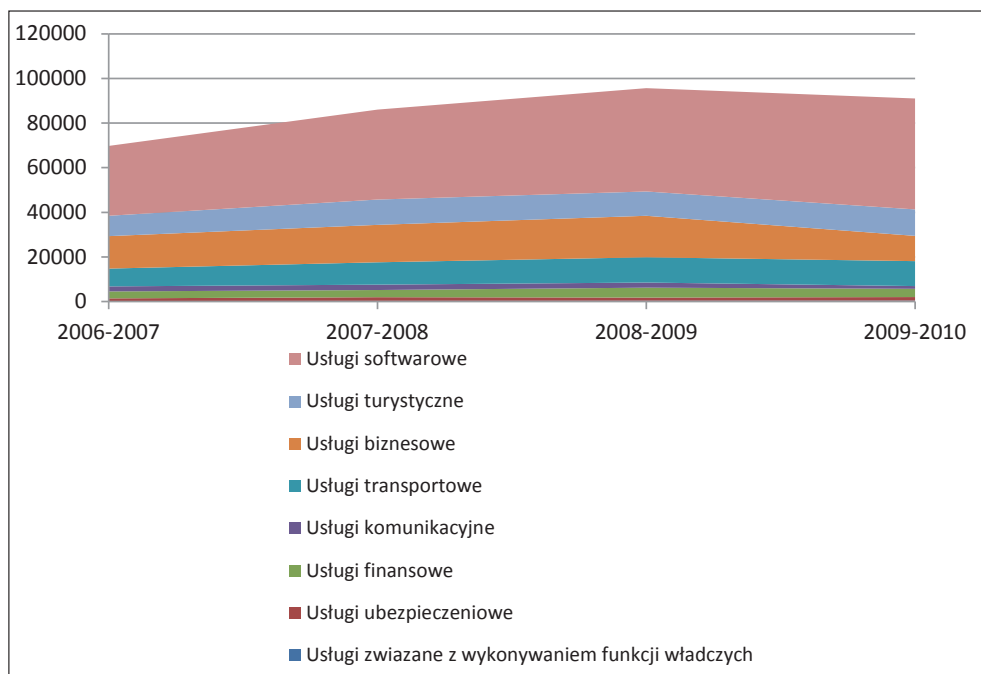
Państwo	Atrakcyjność finansowa – motywy kosztowe inwestycji	Dostępność i umiejętności zasobów ludzkich	Środowisko biznesowe	Ocena całościowa
Indie	3,11	2,76	1,14	7,01
Chiny	2,62	2,55	1,31	6,49
Malezja	2,78	1,38	1,83	5,99
Egipt	3,10	1,36	1,35	5,81
Indonezja	3,24	1,53	1,01	5,78
Meksyk	2,68	1,60	1,44	5,72
Tajlandia	3,05	1,38	1,29	5,72
Wietnam	3,27	1,19	1,24	5,69
Filipiny	3,18	1,31	1,16	5,65
Chile	2,44	1,27	1,82	5,52
Estonia	2,31	0,95	2,24	5,51
Brazylia	2,02	2,07	1,38	5,48
Łotwa	2,56	0,93	1,96	5,46
Litwa	2,48	0,93	2,02	5,43
Zjednoczone Emiraty Arabskie	2,41	0,94	2,05	5,41
Wielka Brytania	0,91	2,26	2,23	5,41
Bułgaria	2,82	0,88	1,67	5,37
USA	0,45	2,88	2,01	5,35
Kostaryka	2,84	0,94	1,56	5,34
Rosja	2,48	1,79	1,07	5,34

Źródło: A.T. Kearney 2011

Rynek usług Indii nastawiony jest głównie na rynki zewnętrzne, ponieważ aż 79% świadczonych usług jest przedmiotem wymiany międzynarodowej. Przeważnie są to usługi *information-intensive*, a więc wymagające dużej wiedzy od realizatorów. Do tej pory musiały

być one wykonywane w bezpośredniej bliskości klientów. Obecnie, dzięki Internetowi i najnowszym rozwiązaniom w łączności telefonicznej, mogą być oddalone od klientów nawet o tysiące kilometrów.

Indie są ważnym eksporterem usług sektora IT oraz usług softwarowych, kontrolują one ponad 40% światowego rynku outsourcingowego w zakresie oprogramowania i usług typu *back-office* (por. Zajączkowski 2008: 120). Indyjski eksport usług ogranicza się nie tylko do usług związanych bezpośrednio z technologiami komunikacyjno-informacyjnymi (Information and Communication Technologies – ICT). Systematycznie rozwija się tam również outsourcing z obszaru BPO (Business Process Outsourcing), który przejawia się w postaci wydzielenia i eksportu nieprodukcyjnych funkcji firm, związanych ze zdalną obsługą klienta, zarządzaniem zasobami ludzkimi, obsługą transakcji, księgowością, zarządzaniem i finansami. Coraz większe znaczenie zaczynają jednak mieć również usługi badawczo-rozwojowe (Knowledge Process Outsourcing – KPO) (Kliniewicz 2008). Indie, kojarzone dotychczas głównie z międzynarodowymi centrami obsługi telefonicznej (*call center*), stanowią obecnie miejsce lokowania tych rodzajów usług, które wymagają dużych zasobów wiedzy oraz kwalifikacji ze strony usługodawców, co potwierdza postawioną na wstępie tezę dotyczącą roli sektora usług w tym kraju w budowie gospodarki opartej na wiedzy.

Wyk. 4. Struktura rzeczowa indyjskiego eksportu usług w latach 2004–2010 (w mln USD)

Źródło: opracowanie własne na podstawie Reserve Bank of India

Powyższe prawidłowości odzwierciedla struktura indyjskich obrotów usługowych oraz pozycja tego kraju w rankingach głównych światowych eksporterów w poszczególnych kategoriach usług. W strukturze eksportu Indii dominują usługi softwarowe oraz szeroko rozumiane usługi dla biznesu, obejmujące m.in. usługi finansowe, ubezpieczeniowe i komunikacyjne (Wyk. 4). Według dostępnych statystyk z 2011 roku, Indie są po Unii Europejskiej i Stanach Zjednoczonych trzecim światowym eksporterem usług pozostałych (101,5 mld USD). W ramach tej kategorii usług najlepszy wynik Indie uzyskały w sektorze usług informatycznych i informacyjnych. Indie są bowiem drugim światowym eksporterem usług tego typu (41106 mln USD). Ponadto kraj ten jest piątym eksporterem usług komunikacyjnych (1601 mln USD) i ubezpieczeniowych (2575 mln USD), szóstym eksporterem usług finansowych (6414 mln USD), dziewiątym eksporterem usług telekomunikacyjnych (705 mln USD), oraz czwartym eksporterem pozostałych usług biznesowych (44580 mln USD). W przypadku tzw. tradycyjnych kategorii usług, Indie plasują się nieco dalej, na ósmej pozycji wśród głównych eksporterów usług transportowych (17,5 mld USD) i na dwunastym miejscu w turystyce (17,5 mld USD, WTO 2012)¹.

Dominacja w strukturze eksportu Indii usług pozostałych świadczy o zaawansowaniu rozwoju sektora usług w tym kraju. W przypadku państw rozwijających się obserwuje się bowiem przewagę tradycyjnych kategorii usług, wymagających mniejszego nasycenia wiedzą i mniejszych kwalifikacji ze strony usługodawców. Wpływ na taką strukturę eksportu Indii mają niewątpliwie oczekiwania pochodzących głównie z państw wysokorozwiniętych odbiorców usług. Odbiorcami indyjskich usług są głównie przedsiębiorstwa amerykańskie i brytyjskie. Do Stanów Zjednoczonych trafia 67% indyjskiego eksportu usług. Do Unii Europejskiej Indie kierują 25% wywozu, przy czym sama Wielka Brytania nabywa 15% całości eksportowanych przez swoją byłą kolonię usług (por. Szukalski 2008: 63).

UWARUNKOWANIA ROZWOJU NOWOCZESNEGO SEKTORA USŁUG W INDIACH

Próbując odpowiedzieć na pytanie dlaczego Indie od dłuższego czasu zajmują dominującą pozycję na rynku offshoringu usług należy podkreślić, iż kraj ten charakteryzuje zdecydowanie najlepszy potencjał na świecie dla tego typu działalności. Indie oferują bowiem inwestorom niepowtarzalną mieszankę niskich kosztów, umiejętności technicznych, doświadczenia sprzedawców oraz wspierającej polityki państwa. Swoją pozycję na międzynarodowym rynku usług IT-BPO Indie zawdzięczają w dalszej kolejności kompetencjom i dostępności pracowników oraz otoczeniu biznesowemu.

W największym stopniu przyciąga do Indii podaż wysoce wykwalifikowanej siły roboczej oraz koszty pracy. Indie dysponują drugim co do wielkości w skali globu potencjałem siły roboczej, posiadającym znaczne możliwości kształcenia i doskonalenia swoich umiejętności zawodowych. W kraju tym funkcjonują 253 uniwersytety, ponad 13 tys. innych

¹ W przytoczonych statystykach Unia Europejska jest traktowana jako podmiot zagregowany i w tym przypadku sumowaniu uległy obroty w poszczególnych kategoriach usług dla 27 państw członkowskich. W takim ujęciu we wszystkich wymienionych kategoriach usług UE jest pierwszym światowym eksporterem (zob. WTO 2012).

szkół wyższych, 1400 przemysłowych i 400 państwowych instytutów badawczych. Co roku uczelnie indyjskie opuszcza 2,5 mln absolwentów, 350 tys. inżynierów, w tym 200 tys. specjalistów IT. Jeszcze mocniejszym argumentem dla zakupu usług w Indiach są koszty pracy. Dla przykładu, płaca indyjskiego specjalisty z zakresu IT wynosi zaledwie od 10% (niżsi specjaliści z krótkim stażem pracy) do 60% (menedżerowie projektów) zarobków specjalistów europejskich. Z kolei płaca analityka systemów ze stażem pracy od 2 do 4 lat wynosi 15–20% płacy europejskiego analityka, natomiast kierownik projektu pracujący 6 do 10 lat osiąga 22–35% dochodu swojego odpowiednika w Europie (Szukalski 2008: 66).

Przekonywającym argumentem dla potencjalnych inwestorów jest również dotychczasowe doświadczenie firm i pracowników indyjskich. Wynika ono nie tylko ze skali prowadzonej działalności, lecz również z kwalifikacji pozyskanych przez miejscową siłę roboczą w wyniku pracy za granicą. Reformy gospodarcze spowodowały bowiem, iż od początku 2000 roku obserwuje się reemigrację rodzimej, dobrze wykształconej siły roboczej, ponieważ globalne koncerny informatyczne, elektroniczne i biotechnologiczne coraz częściej otwierają w Indiach swoje centra usług wspólnych (Shared Service Center – SSC). Jednocześnie odsetek migracji zarobkowej absolwentów IT spadł do 30%. Podkreśla się również, iż indyjska siła robocza jest mobilna w zakresie szkoleń i dostosowywania się do profilu i oczekiwań inwestorów i klientów. Długoletnie kontakty w ramach przedsięwzięć offshoringowych wykształciły u usługodawców indyjskich wrażliwość na zachodnie standardy biznesowe oraz zaznajomiły ich z zachodnią etyką pracy, co przekłada się na wzrost wydajności i jakości świadczonych usług (Szymaniak 2008: 290).

Kluczową rolę w rozwoju indyjskiego sektora usług odegrało państwo. Rząd indyjski prowadzi kompleksową politykę w kierunku napływu kapitału zagranicznego do trzeciego sektora oraz podejmuje działania na rzecz otwarcia nowych rynków dla indyjskich usługodawców. W celu przyciągnięcia zagranicznych inwestorów do Indii we współdziałaniu z władzami lokalnymi utworzono kilkanaście stref o szczególnie korzystnych warunkach dla lokalizacji offshoringu usług (np. Bangalur, Bombaj, Pune, Hajdarabad, Chennai). Program rozwoju sektora nowych technologii w Indiach był realizowany za pośrednictwem specjalnych parków technologicznych i zwolnień podatkowych dla nowych przedsiębiorstw. Stały się one podstawą rozwoju sektora IT.

Pierwszym indyjskim przedsiębiorstwem eksportującym usługi softwarowe była utworzona w 1974 roku firma Tata Consultancy Service (TCS) – *joint venture* z amerykańskim przedsiębiorstwem hardwareowym. Inicjatywa rozwoju sektora usług softwarowych należała do rządu indyjskiego, który powiązał obietnicę zakupu amerykańskiego sprzętu komputerowego z rozwojem lokalnego rynku oprogramowania. W latach 80. XX wieku swoje filie w Indiach o profilu proeksportowym ustanawiają dwa koncerny: Texas Instruments i Hewlett Packard. Realizacja tych inwestycji pokazała, iż Indie, dysponując dobrze wyedukowaną siłą roboczą, wykwalifikowaną kadrą inżynierską i wysokiej jakości specjalistami w sektorze usług profesjonalnych, mogą osiągnąć przewagę komparatywną w produkcji softwarowej (zob. Dougherty, Herd 2008). Migracja pracowników z przedsiębiorstw zagranicznych do krajowych, efekt demonstracji oraz dyfuzja technologii to z kolei czynniki, które przyczyniły się do rozwoju niezależnych firm indyjskich w tym sektorze gospodarki (Commander,

Chanda, Kangasniemi, Winters 2008). W Indiach istnieje ponad 3000 producentów softwaru, z czego pięć największych przedsiębiorstw jest opartych na kapitale wyłącznie miejscowym (zob. Kilar 2009).

Intensywny rozwój usług wiedzochłonnych w Indiach, oprócz polityki inwestycyjnej, należy wiązać z polityką proeksportową połączoną z postępującym procesem liberalizacji handlu. Indie, choć początkowo podobnie jak inne państwa rozwijające się sprzeciwiały się amerykańskim inicjatywom na rzecz włączenia handlu usługami w zakres negocjacji handlowych na forum GATT, ostatecznie poparły rozszerzenie Rundy Urugwajskiej o negocjacje w tym obszarze (zob. Wróbel 2009).

Indie zmieniły swoje radykalne stanowisko wobec liberalizacji handlu usługami pod wpływem współpracy z państwami EWG. Na kilka dni przed spotkaniem państw GATT w Punta del Este Indie, Brazylia i EWG zaproponowały dwutorowy sposób podejścia do negocjacji Rundy Urugwajskiej. Indie i Brazylia oświadczyły wówczas, iż wyrażają zgodę na rozmowy w sprawie usług o ile nie będą one częścią rokowań GATT (Richardson 1987). W ten sposób udało się doprowadzić do kompromisu korzystnego dla głównych podmiotów sporu tj. Indii i Brazylii z jednej strony oraz Stanów Zjednoczonych z drugiej. Negocjacje usługowe, choć odbywały się formalnie poza GATT, zostały jednak wprowadzone do rokowań rundy urugwajskiej. Indie, mimo początkowych wątpliwości co do zasadności ich podjęcia, włączyły się zatem ostatecznie w proces otwarcia rynku usług przyjmując zobowiązania liberalizacyjne w tym zakresie.

Na liście szczegółowych zobowiązań Indii (Schedule of Specific Commitments – SSC) dołączonej do Układu ogólnego w sprawie handlu usługami (General Agreement on Trade in Services – GATS) umieszczono 33 sektory usługowe, w tym m.in. usługi biznesowe (usługi profesjonalne: usługi inżynierskie; usługi informatyczne i związane: konsultacje związane z instalacją hardware, implementacja softwaru, przetwarzanie danych, bazy danych; badania i rozwój: badania i rozwój w naukach przyrodniczych; inne usługi dla biznesu: analiza i testy techniczne), komunikacyjne (usługi telekomunikacyjne: poczta elektroniczna, poczta głosowa, informacja *on-line* i odzyskiwanie baz danych; usługi audiowizualne: produkcja filmowa i video oraz usługi dystrybucji), budowlane (prace ogólnobudowlane i cywilno-inżynierskie), finansowe (usługi ubezpieczeniowe i pokrewne: reasekuracja i retrocesja; usługi bankowe: przyjmowanie depozytów od ludności, udzielanie pożyczek wszystkich typów, wszelkie usługi płatności i przekazu pieniędzy, gwarancje i poręczenia, zawieranie transakcji na własny rachunek lub na rzecz klientów dotyczących instrumentów rynku pieniężnego, wymiany dewiz, przenoszalnych papierów wartościowych, doradztwo i pośrednictwo i inne pomocnicze usługi finansowe, leasing finansowy, faktoring), usługi ochrony zdrowia (usługi szpitalne) oraz turystyczne (hotele, usługi agencji turystycznych i touroperatorów).

Przyjęcie przez Indie, na tle innych państw rozwijających się, stosunkowo szerokich zobowiązań liberalizacji przepływu usług jest częścią strategii tego państwa polegającej na ułatwieniu dostępu do rynku tych zagranicznych dostawców usług, którzy mogą przynieść wymierne korzyści w postaci napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych, transferu technologii i nowych miejsc pracy. Indie uczestniczą od 2000 roku w kolejnej rundzie negocjacji usługowych (tzw. GATS 2000). W listopadzie 2001 roku na podstawie Deklaracji IV

Konferencji Ministerialnej w Doha w Katarze problematyka ta została włączona w zakres nowej rundy negocjacji w ramach WTO (*Ministerial...*). W efekcie Indie 16 grudnia 2003 roku przedłożyły wstępną ofertę liberalizacji handlu usługami, która została poprawiona w złożonej 12 sierpnia 2005 roku ofercie zrewidowanej (zob. Das 2007). Złożone oferty nie mają jednak mocy wiążącej. W ramach negocjacji na forum WTO nic nie jest uzgodnione, dopóki wszystko nie jest postanowione. Dalego też dalsze otwarcie indyjskiego rynku usług nastąpi jedynie w przypadku pozytywnego zakończenia negocjacji rundy Doha we wszystkich obszarach.

W trakcie trwających negocjacji usługowych na forum WTO Indie w szczególności angażują się w negocjacje dotyczące liberalizacji handlu usługami w pierwszym i czwartym trybie ich świadczenia (tj. handel transgraniczny i obecność osób fizycznych świadczących usługi). Państwo to przewodzi negocjacjom plurilateralnym w tych obszarach. Indie zgłaszają również postulaty dotyczące usług komputerowych, architektonicznych oraz inżynierskich. Głównym celem Indii w obecnej turze negocjacji usługowych jest zwiększenie dostępu usługodawców z państw rozwijających się do rynków państw wysokorozwiniętych, co wpisuje się w priorytety rundy sformułowane w 2001 roku w Deklaracji Ministerialnej z Doha.

Ważnym ubocznym skutkiem przedłużających się negocjacji na forum WTO w ramach rundy Doha jest proliferacja regionalnych i bilateralnych porozumień handlowych jako alternatywy globalnego systemu handlowego. Obecnie funkcjonuje około 300 różnych preferencyjnych porozumień handlowych. Każdy członek WTO (z wyłączeniem Mongolii) jest stroną przynajmniej jednej preferencyjnej umowy handlowej. Przeciętnie na jednego członka WTO przypada 13 preferencyjnych porozumień (WTO 2011).

W ogólnoświatową tendencję liberalizacji handlu towarami i usługami na podstawie dwustronnych umów handlowych włączyły się również Indie, które wykazują się znaczną aktywnością w tym zakresie. Indie zawarły bowiem umowy o wolnym handlu z Butanem, Nepalem, Bangladeszem i Sri Lanką. Porozumienia te nie zawierają jednak dyscyplin dotyczących handlu usługami. Zawarte w nich regulacje obejmują jedynie obroty towarowe.

W kontekście liberalizacji handlu usługami należy zwrócić szczególną uwagę na Ogólne Porozumienie o Współpracy Gospodarczej Indii i Singapuru (Comprehensive Economic Cooperation Agreement – CECA). Jest to bowiem pierwsza umowa handlowa wynegocjowana przez Indie w której oprócz ułatwień w handlu towarami przewidziano dyscypliny dotyczące przepływu usług, ochrony inwestycji i przeciwdziałania podwójnemu opodatkowaniu. W sposób odrębny uregulowano w niej kwestie liberalizacji usług transportu lotniczego, handlu elektronicznego (*e-commerce*) oraz przepływu osób fizycznych (Farasat 2008).

Indie zacieśniają bilateralne relacje handlowe nie tylko z państwami azjatyckimi, ale również z głównymi partnerami handlowymi z poza tego regionu. W kontekście handlu usługami należy w szczególności zwrócić uwagę na stosunki gospodarcze z Unią Europejską i Stanami Zjednoczonymi, które są głównymi importerami indyjskich dóbr niematerialnych.

Indie od wielu lat podkreślają wagę relacji gospodarczych z Unią Europejską. Wzajemne stosunki uocniły się od czasu pierwszego szczytu UE-Indie, który odbył się w Lizbonie w roku 2000. Szczególną rolę w intensyfikacji wzajemnej współpracy odgrywa partnerstwo strategiczne UE-Indie, którego celem jest m.in. wspieranie pokoju, stabilizacji, demokracji,

praw człowieka, rządów prawa i dobrego zarządzania, współpraca w zwalczaniu ubóstwa, nierówności i wykluczenia społecznego; współpraca w zakresie ochrony środowiska i zmian klimatycznych oraz zwiększenie wymiany gospodarczej i zapewnienie wzmocnienia międzynarodowego porządku gospodarczego (*Communication...*). Spośród wymienionych priorytetów na plan pierwszy wysuwają się relacje gospodarcze. Jak zauważa bowiem Jakub Zajączkowski, mimo rozwoju stosunków politycznych i badawczo-edukacyjnych na początku XXI wieku między Indiami a Unią Europejską, cechą charakteryzującą relacje New Delhi z Brukselą jest ich ekonomizacja. Po zakończeniu zimnej wojny główną płaszczyzną wzajemnych stosunków są wciąż relacje handlowe (Zajączkowski 2010).

Dalszemu rozwojowi współpracy gospodarczej między Indiami i UE ma służyć liberalizacja wzajemnych obrotów handlowych. W tym celu podjęto działania na rzecz budowy strefy wolnego handlu. Efektem negocjacji ma być zawarcie umowy handlowo-inwestycyjnej, która pozostanie jednak w formie komplementarnej wobec priorytetowych działań w ramach WTO. Dotychczasowe rozmowy koncentrują się głównie na parametrach i celach negocjacyjnych, a ich postęp jest stosunkowo powolny. Powściągliwość ta wynika z uwagi na fakt, że obie strony mają silne ofensywne i defensywne interesy. Ponadto wolne tempo negocjacji nie jest kwestią taktyki, a analizy Indii co do korzyści ze strefy wolnego handlu z UE, w porównaniu z potencjalnymi rezultatami toczącej się obecnie rundy wielostronnych negocjacji handlowych na forum Światowej Organizacji Handlu (Gupwell, Gupta 2009). Należy również podkreślić, iż utworzenie strefy będzie wymagało większych zmian w polityce handlowej po stronie Indii, w zakresie redukcji barier handlowych.

Utworzenie strefy wolnego handlu między Unią Europejską i Indiami będzie z pewnością przełomowym wydarzeniem we wzajemnych stosunkach. Będzie to bowiem największa umowa zawarta przez Unię Europejską i jedna z największych jak dotąd umów dwustronnych. Dla Indii porównywalne znaczenie do tego porozumienia mogłaby mieć jedynie umowa ze Stanami Zjednoczonymi, które są głównym importerem indyjskich usług.

Intensyfikacji stosunków handlowych między Indiami i Stanami Zjednoczonymi służy dialog w ramach U.S.-India Trade Policy Forum (TPF), obejmujący pięć głównych obszarów współpracy gospodarczej (rolnictwo, inwestycje, innowacje i kreatywność, usługi, cła i bariery pozataryfowe). Zgodnie z porozumieniem dotyczącym ustanowienia tej formy współpracy (23 marca 2000, New Delhi) powinno ono służyć rozwojowi kontaktów między przedsiębiorstwami obu krajów. Warunki sprzyjające rozwojowi dwustronnej współpracy gospodarczej między przedstawicielami sektora prywatnego mają tworzyć administracje obu stron porozumienia. W tym celu odbywają się regularne konsultacje na szczeblu rządowym, którym towarzyszą spotkania przedstawicieli świata biznesu. Efektem tych prac jest m.in. podpisane w marcu 2010 roku porozumienie (Framework for Cooperation on Trade and Investment), w którym doprecyzowano priorytety dalszej współpracy w poszczególnych obszarach. Trwają również prace służące uregulowaniu zasad dotyczących przepływu kapitału inwestycyjnego między stronami. W sierpniu 2009 roku rozpoczęły się bowiem dwustronne negocjacje, których celem jest zawarcie porozumienia inwestycyjnego (Bilateral Investment Treaty – BIT).

ZAKOŃCZENIE

Indie należą do najszybciej rozwijających się gospodarek na świecie. Jedną z głównych przyczyn szybkiego rozwoju gospodarki indyjskiej jest dynamicznie rozwijający się sektor usług, ukierunkowany głównie na rynki zewnętrzne. W odpowiedzi na potrzeby ze strony importerów z państw wysokorozwiniętych, w Indiach w sposób dynamiczny rozwija się sektor usług *information-intensive*. W perspektywie długookresowej można się spodziewać dalszego postępu w tym zakresie. Rozwój trzeciego sektora, dotychczas skoncentrowany na kilku kategoriach usługowych (usługi softwarowe, biznesowe, komunikacyjne, finansowe), w przyszłości może rejestrować wysokie stopy wzrostu również w innych obszarach, w tym m.in. w usługach prawniczych i związanych z obrotem nieruchomościami. Kolejną przesłanką dla budowy gospodarki opartej na wiedzy w Indiach na bazie sektora usług jest dalszy rozwój offshoringu w oparciu o zróżnicowane koszty pracy w poszczególnych krajach oraz kwalifikacje i umiejętności pracowników. Offshoring nie osiągnął jeszcze punktu szczytowego i należy się spodziewać dalszego wzrostu skali jego wykorzystania.

Popularność Indii w zakresie przedsięwzięć offshoringowych nie oznacza jednak, iż wybór tej lokalizacji nie ma żadnych minusów. Istotnym problemem dla dalszego rozwoju offshoringu w Indiach może być bariera podaży siły roboczej oraz związany z nią wzrost wynagrodzeń, skutkujący rosnącymi kosztami prowadzenia działalności usługowej na rynku międzynarodowym. Jest to konsekwencja rozwoju nie tylko indyjskich korporacji usługowych, lecz również stale rosnących inwestycji zagranicznych w sektorze usług w Indiach. Jednym z efektów rosnącego dynamicznie popytu na usługi w krajach o niskich kosztach wytwarzania jest wzrost popytu na pracę w tych gospodarkach. Ten rosnący popyt na pracę może napotkać barierę podaży w niektórych sektorach. Takim przykładem jest rywalizacja o wykwalifikowanych pracowników w Indiach przez korporacje świadczące usługi z zakresu obsługi procesów biznesowych. Analizy dotyczące indyjskiego rynku pracy wskazują, iż w tym kraju popyt na pracę rośnie szybciej niż jej podaż. Niedobór pracowników w niektórych branżach usługowych prowadzi do wzrostu płac. Wzrost wynagrodzeń związany jest również ze zmianą nastawienia absolwentów wyższych uczelni w Indiach, którzy mają zdecydowanie większe oczekiwania w stosunku do wysokości swoich zarobków niż w latach ubiegłych. W sytuacji gdy przyrost wynagrodzeń będzie większy niż wzrost wydajności, może to prowadzić do pogorszenia przewagi komparatywnej Indii jako lokalizacji działalności usługowej o niskich kosztach wytwarzania. Już w tej chwili pod względem kosztów pracy Indie wyraźnie odbiegają od Chin, które oferują znaczące zasoby taniej siły roboczej. Zaletą indyjskich pracowników sektora usług są jednak ich kwalifikacje.

Istnieje również wiele zewnętrznych przyczyn, które mogą stanowić barierę dalszego rozwoju indyjskiego sektora usług. Do czynników zewnętrznych utrudniających ekspansję indyjskich przedsiębiorstw usługowych na rynku międzynarodowym należy zaliczyć m.in. restrykcyjne narzędzia polityki handlowej, utrudniające dostęp do danego rynku zagranicznym usługom bądź usługodawcom. Dodatkowo, oprócz narzędzi polityki handlowej, dostęp do poszczególnych zagranicznych rynków zbytu utrudniają wewnętrzne

regulacje prawne kraju importera, pośrednio oddziaływujące na międzynarodowy obrót usługowy. Regulacje te ustalają zasady inwestycji i prowadzenia działalności usługowej przez dostawców zagranicznych oraz oddziałują na warunki, na jakich podmioty te mogą oferować swoje usługi na rynkach eksportowych. Inną zewnętrzną przeszkodą dla wzrostu indyjskiego eksportu usług są negatywne opinie na temat jakości oferowanych świadczeń w krajach będących głównymi ich importerami (problemy z komunikowaniem się, niedotrzymywanie warunków umowy, nieterminowe wykonanie usług, niska jakość świadczeń, problemy z przestrzeganiem tajemnicy handlowej).

Podsumowując powyższe rozważania należy zauważyć, iż imponujące tempo wzrostu gospodarczego Indii, orientacja rynkowa gospodarki oraz polityka otwarcia niewątpliwie przysłużyły się gospodarce tego kraju, jednak Indie, by wykorzystać w pełni swój potencjał, muszą kontynuować reformy gospodarcze oraz rozwiązać wiele problemów. Należą do nich: wysokie i dyskryminujące bariery celne oraz podatki, znacząca skala protekcjonizmu pozacelnego, ograniczenia dotyczące bezpośrednich inwestycji zagranicznych, brak ochrony własności intelektualnej. Szczególnie dotkliwą barierą jest przestarzała i nieefektywna infrastruktura. W konsekwencji przedsiębiorstwa są zmuszone do tworzenia na własny koszt własnej infrastruktury, m.in. generatorów prądu, stacji uzdatniania wody. Istotnym problemem w Indiach jest również rynek nieruchomości. Brak jest bowiem wystarczającej podaży powierzchni biurowych o europejskim standardzie. Nieefektywny jest także transport publiczny. Prowadzenie działalności gospodarczej w Indiach przez zagranicznych inwestorów utrudnia również biurokratyzacja oraz korupcja.

Nie należy również wykluczyć, iż istotna rola sektora usług w determinowaniu ścieżki rozwoju gospodarczego Indii, mimo braku porównywalnego postępu w zakresie zdolności eksportowej przemysłu będzie zjawiskiem przejściowym. Wdrożenie przez Indie od dawna zapowiadanych reform w sektorze przemysłu, w powiązaniu z liberalizacją napływu inwestycji zagranicznych, może skutkować szybkim wzrostem tego sektora i wyrównaniem jego pozycji względem sektora usług. Z drugiej strony sektor przemysłowy może również stymulować zrównoważony rozwój poszczególnych kategorii usługowych (Ministerstwo Gospodarki, Departament Analiz i Prognoz 2007). W takich warunkach przemysł, obok sektora usług, mógłby się stać dodatkowym czynnikiem stymulującym rozwój gospodarki opartej na wiedzy w Indiach (zob. Ziolo 2012; Gurbała 2010).

Literatura / References

- A.T. Kearney, (2009). *The Shifting Geography of Offshoring. The 2009 A.T. Kearney Global Services Location Index™*. Chicago: A.T. Kearney.
- A.T. Kearney, (2011). *Offshoring Opportunities Amid Economic Turbulence. The A.T. Kearney Global Services Location Index™*. Chicago: A.T. Kearney.
- Commander, S. et al. (2008). The Consequence of Globalisation: India's Software Industry and Cross-border Labour Mobility. *The World Economy*, 31(2), 187–211.

- Communication from the Commission to the Council, the European Parliament and the European Economic and Social Committee – an EU-India Strategic Partnership.* Brussels, 16.6.2004, COM/2004/0430 final.
- D’Costa, A.P. (2011). Geography, Uneven Development and Distributive Justice: The Political Economy of IT Growth in India. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 4, 237–251.
- Das, K. (2007). GATS Negotiation and India: Evolution and State of Play. *Journal of World Trade*, 41(6), 1185–1236.
- Datt, G., Ravallion, M. (2011). Has India’s Economic Growth Become More Pro-Poor in the Wake of Economic Reforms? *The World Bank Economic Review*, 25(2), 157–189.
- Dougherty, S.M., Herd, R. (2008). Improving Human Capital Formation in India. *OECD Economics Department Working Papers*, 625.
- Farasat, S. (2008). India’s Quest for Regional Trade Agreements: Challenges Ahead. *Journal of World Trade*, 42(3), 433–460.
- Gooptu, N. (2011). Economic Liberalization, Urban Politics and the Poor. W: R. Sanjay, J. Harriss, R. Corbridge (red.), *Understanding India’s New Political Economy: A Great Transformation?* New York: Routledge, 35–48.
- Gupwell, D., Gupta, N. (2009). EU FTA Negotiation with India, ASEAN and Korea: the Question of Fair Labour Standards. *Asia Europe Journal*, 7, 79–95.
- Gurbała, M. (2010). Przemysł high-tech a poziom rozwoju społeczno-gospodarczego krajów. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 16, 187–200.
- Kilar, W. (2009). Zróżnicowanie potencjału ekonomicznego światowych korporacji informatycznych. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 13, 110–121.
- Kliniewicz, K. (2008). Indyjski model offshoringu. Wnioski dla Polski. W: A. Szymaniak (red.), *Globalizacja usług: outsourcing, offshoring i shared services center.* Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 255–284.
- Ministerial Declaration*, Doha, 14 November 2001. Pozyskano z: http://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/min01_e/mindecl_e.htm.
- Ministerstwo Gospodarki, Departament Analiz i Prognoz (2007). *Chiny i Indie w procesie globalizacji. Potencjalne konsekwencje dla Polski.* Warszawa: Ministerstwo Gospodarki.
- Munsil, S. (2011). India’s Offshoring Role. *Outsourcing Yearbook 2011.* Pozyskano z: http://www.eoa-spain.es/1/the_outsourcing_yearbook_2011_203894.html.
- Ravallion, M. (2011). A Comparative Perspective on Poverty Reduction in Brazil, China, and India. *Policy Research Working Paper*, 5080.
- Richardson, J.B. (1987). What Really Happened at Punta del Este: Understanding the Framework of the Uruguay Round. W: D. Riddle (red.), *Toward an International Service and Information Economy.* Bonn: Friedrich Ebert Foundation.
- Reserve Bank of India. Pozyskano z: <http://www.rbi.org.in>.
- Szukalski, S.M. (2008). Chiny i Indie na globalnym rynku usług. Stan i perspektywy. W: K. Kłosiński (red.), *Chiny-Indie: ekonomiczne skutki rozwoju.* Lublin: Wydawnictwo KUL, 49–68.
- Szymaniak, A. (2008). Polska w rankingach atrakcyjności dla offshoringu usług. W: A. Szymaniak (red.), *Globalizacja usług: outsourcing, offshoring i shared services center.* Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 285–312.
- Uliszak, R., Grad, N. (2012). Innowacyjność kluczem rozwoju firmy IBM. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 20, 40–53.
- World Bank Data. Pozyskano z: <http://www.worldbank.org>.

- WTO (2011). *World Trade Report 2011, The WTO and preferential trade agreements: From co-existence to coherence*. Geneva: WTO.
- WTO (2012). *International Trade Statistics 2012*. Geneva: WTO.
- Wróbel, A. (2009). *Międzynarodowa wymiana usług*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Zajączkowski, J. (2008). *Indie w stosunkach międzynarodowych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Zajączkowski, J. (2010). Unia Europejska-Indie: strategiczne partnerstwo. W: J. Adamowski, K.A. Wojtaszczyk (red.), *Strategie rozwoju Unii Europejskiej*. Warszawa: Aspra JR, 223–252.
- Zioło, Z. (2012). Miejsce innowacyjności w kształtowaniu procesów rozwoju gospodarczego układów przestrzennych. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 20, 9–32.

Anna Wróbel, dr, Uniwersytet Warszawski, Instytut Stosunków Międzynarodowych.

Doktor nauk humanistycznych w zakresie nauki o polityce, adiunkt w Zakładzie Ekonomii Politycznej Stosunków Międzynarodowych Instytutu Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego. Członek założyciel Polskiego Towarzystwa Studiów Międzynarodowych. Jej zainteresowania naukowe to: handel usługami, problematyka liberalizacji międzynarodowych obrotów gospodarczych, w szczególności liberalizacji międzynarodowego handlu usługami, bezpieczeństwo żywnościowe, handel artykułami rolnymi, ekonomiczny wymiar procesów globalizacji, regionalna integracja gospodarcza, wspólnej polityki handlowej, Światowa Organizacja Handlu. Autorka dwóch monografii: *Międzynarodowa wymiana usług* (Warszawa 2009), *The Dragon and the Evening Stars: Essays on the determinants of EU-China relations* (wraz z P.J. Borkowskim i Ł. Zamećkim, Bishkek–Warsaw 2013), oraz ponad 30 artykułów naukowych.

Anna Wróbel, Ph.D., Warsaw University, Institute of International Relations.

Ph.D. in Political Science, Senior Lecturer at Institute of International Relations at University of Warsaw (Department of IR Political Economy). Member of the Polish Association of International Studies. Her research interests are: international trade in services; processes of international trade liberalization, in particular liberalization of international trade in services; food security; international trade in agri-food commodities; economic dimension of globalization; regional economic integration; EU trade policy; World Trade Organisation. Author of numerous publications on these topics including two books, *International trade in services*, (Warsaw: Scholar, 2009. [Polish]); *The Dragon and the Evening Stars: Essays on the determinants of EU-China relations* (co-authors: P.J. Borkowski, Ł. Zamećki, Bishkek–Warsaw 2013) and over 30 articles published in research journals and edited books.

adres/address: Uniwersytet Warszawski
Instytut Stosunków Międzynarodowych
ul. Żurawia 4, 00-503 Warszawa, Polska
e-mail: awrobel@uw.edu.pl